

SHAXSNING RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETADIGAN PSIXOLOGIK OMILLAR.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qo'ng'iroq tumani

6-sonli maktabning amaliyotchi psixologi

Duisova Zoya Tursinbayevna

Annotatsiya: Odamzotning yashash sharoiti, boshqacha qilib aytganda uni o'rab turgan ijtimoiy muhitning doimo o'zgarib borishi qonuniy bir jarayondir, shunday ekan, shaxs muammosi va uni o'rganish barcha fanlar qatori ijtimoiy psixologiya uchun ham hamisha dolzarb muammolardan biri bo'lib qolaveradi. Muammolar qanchalik bir-biriga o'xshash bo'lmasin, ular har gal boshqacha tarixiy sharoitda, o'zgargan ijtimoiy muhitda yashovchi, binobarin, o'zgacha tafakkur tarziga ega bo'lgan dunyoni boshqacha his etuvchi va tushunuvchi insonning muammolari bo'lib qolaveradi. Shaxs biologik tur bo'lishi bilan bir vaqtning o'zida muayyan tarixiy davr va ma'lum mamlakatdagi ijtimoiy muhitning ham farzandi hisoblanadi. Shaxsning qaysi tarixiy davrda, qaysi ijtimoiy muhitda yashashiga qarab uning fe'l-atvorida jiddiy o'zgarishlar bo'ladi.

Kalit so'zlar: Shaxs, fe'l-atvor, psixologiya, jamiyat, tafakkur, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, muammo.

Shaxsning fe'l-atvori, xatti-harakatida tug'ma (irsiy) xususiyatlar mavjud ekanligini ijtimoiy nazariya tarafdorlari ham tan olishadi, lekin ularning fikriga ko'ra shaxsdagi bu xususiyatlar asosan muayyan ijtimoiy muhitda (oila, o'quv va mehnat jamoasi, davr ruhi, davlat tuzilishi, kasbiy va ijodiy uyushmalar va h.k.) hamda mehnat, til, nutq, tarbiya, tajriba orqali o'ziga xos ravishda namoyon bo'ladi. Shaxs va jamiyatning shakllanishi hamda tarixiy takomilida ijtimoiy mehnat, nutq va tafakkur tarzining o'zgarishi, oila-nikoh munosabatlari takomillashishining ham ahamiyati katta bo'lgan. Shaxsdagi tabiiylik va ijtimoiylik o'rtasidagi aloqadorliklarda

ijtimoiylik mayllarining yetakchi bo'la borishi odamning insonga, ya'ni jamiyatlashgan mavjudodga aylanib borishini ta'minlaydi. Genetik jihatdan chegaralangan tabiiy omillarga ijtimoiylik katta ta'sir ko'rsatishi natijasida odam hayotining davomiyligi ham uzayib boradi. Biologik jihatdan mehnat qila olish imkonini beruvchi tana tuzilishiga ega bo'lgan odam shaxsga — ijtimoiy muhit ta'siri ostida rivojlanuvchi, til yordamida boshqa odamlar bilan munosabatga kirishuvchi, voqelikni biluvchi hamda aktiv o'zgartiruvchi subyektga aylanib boradi. Shaxsning inson jinsiga mansublik nazariyasi individ tushunchasi bilan ifodalanadi. Individ sifatida dunyoga kelgan odam keyinchalik shaxsga aylanadi.[1] Shaxsning ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayoni odamning boshqalar bilan o'zaro munosabati jarayonida amalga oshadi va uning «ichki dunyosi» shakllanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Shaxsda aktiv faollik bo'lishi uning uchun xarakterli bo'lgan xulq-atvor motivlarida, ko'rsatmalarida va ularga amal qilish usullarida namoyon bo'ladi. Shaxs avvalo o'zining qadr-qimmatini va kamchiliklari bilan jamiyat hayotida faol qatnashganligi hamda ta'lim-tarbiya natijasida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz tomonlari bilan paydo bo'lgan konkret tirik odamdir. Shaxsning faolligi uning o'z hayoti uchun yo'l tanlashida, bu yo'lni egallashida, hatto o'z mavqei va o'rnini anglashida ifodalanadi. Inson shaxsining eng xarakterli tomonlaridan biri uning individualligidir. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik protsesslarning o'sib borishi xususiyatlari, hukmron hissiyotlar yig'indisi, faoliyat motivlari va tarkib topgan qobiliyatlar kiradi. Shaxs tuzilishining o'zgarishi psixologlar tomonidan aniqlangan bo'lsa-da, bu o'zgarishlar odamning yashash sharoiti va faoliyatida yuzaga keladigan o'zgarishlarning natijasi bo'lib, avvalo ijtimoiy tarbiya bilan bog'liqdir. Psixologiyada shaxs shakllanishiga doir bir qator nazariyalar mavjud bo'lib, ular inson shaxsini tadqiq qilishga har xil nuqtayi nazardan yondashadi va muammoning mohiyatini turlicha yoritadi.[2] Ularga biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixo-analitik, bixevioristik va shu kabi bir necha nazariyalarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Quyida mazkur nazariyalar va ularning ayrimlari bilan tanishib chiqamiz. Biogenetik nazariyada

shaxsning biologik taraqqiyoti bosh omil sifatida qabul qilingan va qolgan jarayonlarning rivojlanishi ixtiyoriy holatda ana shu omil bilan o‘zaro bog‘liqlikda kechadi. Mazkur nazariyaga ko‘ra shaxs shakllanishining asosida biologik determinantlar yo‘tadi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlar ham ularga bog‘liq ravishda rivojlanadi. Biogenetik nazariya tarafdorlarining shaxs shakllanishiga ta‘sir etuvchi omillar borasidagi qarashlari «Umumiy psixologiya» va «Yosh davrlari psixologiyasi» darsliklarida yoritilganligini, qolaversa ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy omillarning roli haqida gapirish o‘rinli bo‘lishini hisobga olib sotsiogenetik nazariya haqida ma‘lumotlarni beramiz. Biogenetik nazariyaning qarama-qarshi ko‘rinishi sotsiogenetik nazariyadir.[3] Bu nazariyada shaxsda ro‘y beradigan o‘zgarishlarni jamiyat strukturasi, ijtimoiylashish (sotsializatsiya) usullari, atrofdagi odamlar bilan o‘zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi. Ijtimoiylashish nazariyasiga ko‘ra inson biologik tur sifatida tug‘ilib, hayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosita ta‘siri ostida shaxsga aylanishi ta‘kidlangan. Ijtimoiy yo‘nalishdagi nazariyalardan biri sifatida g‘arbda yuzaga kelgan eng muhim nazariyalardan biri — rollar nazariyasidir. Bu nazariyaga ko‘ra jamiyat o‘zining har bir a‘zosiga status (haq-huquq) deb nomlangan xatti-harakatlarning barqaror usullari majmuasi yaratgan bo‘lib, bunda inson ijtimoiy muhitda bajarishi shart bo‘lgan maxsus rollari orqali jamiyatda namoyon etayotgan xulq-atvori va boshqalar bilan munosabatida uning qanday shaxs ekanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ijtimoiy yo‘nalishdagi nazariyalardan biri sifatida AQSHda individual tajriba va shaxs ijtimoiylashuvida bilimlarni o‘zlashtirish (ko‘nikish) nazariyasi keng tarqalgan bo‘lib, mazkur nazariyaga binoan, shaxsning hayoti va atrof-muhitdagi voqelikka bo‘lgan munosabati, ko‘nikmalarni egallashi va olgan bilimlarini o‘zlashtirishi ta‘sir etuvchi omillarning barqarorligiga bog‘liqligi aytib o‘tilgan.[4] Yuqorida keltirilgan nazariyalarda inson hayotining ijtimoiy-tarixiy, obyektiv shart-sharoitlari haqida batafsil ma‘lumotlar berilmaganligini ko‘rishimiz mumkin. Sotsiogenetik nazariya shaxs taraqqiyotini uning atrofidagi ijtimoiy muhitning bevosita ta‘siri natijasi deb hisoblaydi. Sotsiogenetiklarning fikricha, odam «ijtimoiy muhitning nusxasidir».

Sotsiogenetiklar ham biogenetiklar singari rivojlanayotgan odamning shaxsiy aktivligini inkor qiladilar. Odamni faqat atrofdagi muhitga moslashadigan, passiv rol o'ynaydigan mavjudod deb ataydilar. Shaxs taraqqiyotining qonuniyatlarini tushunishda biogenetik nazariyaga ham, sotsiogenetik nazariyaga ham asoslanib bo'lmaydi. Chet el psixologi K. Markning so'zi bilan aytganda, inson shaxsining mohiyati barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisidan iboratligiga e'tiroz bildirib bolmaydi. Shaxs ijtimoiy mavjudod bo'lish bilan birga, o'zida tabiiy, biologik tuzilish belgilarini saqlab qoladi. Jamiyat odamni juda ko'p jihatdan cheklab qo'yadi, uning instinktlari va mayllarini «senzurdan» o'tkazadi. Natijada odam o'zini qo'lga olishga, yoki qo'yib bo'lmaydigan xatoliklarni qilmaslikka, o'zining hissiy kechinmalarini tormozlashga majbur bo'ladi. Shaxsning muhitga bog'liqligi birinchi o'ringa qo'yiladi. Bunda shaxs muhit orqali avtomatik ravishda belgilanadigan, ijtimoiy muhitning oddiy funksiyasi sifatida yuzaga chiqadi. Muhit shaxsga o'zining eng muhim sifatlarini ko'chiradi. Ular shaxs aktivligining formalariga aylanadi.

Xulosa: Psixologiyada shaxs shakllanishiga oid nazariyalardan biri— psixogenetik yondashuv bo'lib, u biogenetik va sotsiogenetik omillarni kamsitmagan holda, shaxs psixik jarayonlarining rivojlanishini birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tadi. Ularning fikrlari quyidagicha: ijtimoiy munosabatlarga kirishuvchi va ijtimoiy taraqqiyotda faol qatnashuvchi odamni shaxs deb atashimiz mumkin. Avvalo inson individ sifatida dunyoga keladi, so'ngra, ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shaxsga aylanadi. Shaxs shakllanishi uni o'rab turgan jamiyatdagi voqelikni o'zgartirishga qaratilgan turli-tuman faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Shaxs jamiyat bilan o'zaro munosabatga kirishishi uning o'z hayoti uchun lozim bo'lgan yo'lni tanlashida va tanlagan yo'lini to'la-to'kis egallashida ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1. V. Karimova. Ijtimoiy psixologiya va amaliyot. — Toshkent- 2009. [1]**
- 2.V. Karimova, O. Xayitov. Shaxsning ijtimoiylashuv masalasi. - Toshkent-2007.[2]**
- 3. Leontiev A.A., Rustamova L.M. Muloqot psixologiyasi. - Moskva Akademiya markazi,[3]**
- 4. Tursunov N.D. Shaxsni muloqotni boshqarish psixologiyasi. - Toshkent Ilm-fan, 2019.[4]**
- 5.Soliyev A.L.Kogon M.S. Madaniyat va shaxsiyat. - Toshkent-Moskva-Kazan': Nauka, 2020.[5]**